

Stern Zoltán

Életrajz

Singer Herman egy Ungvár központjától nem túl messze lévő családi házban lakik a feleségével és Jelena lányával. A ház régi, de nagyon tiszta, rendezett, otthonos, mellette néhány gyümölcsfa áll. Tavasszal Jelena a ház köré virágokat ültet. Singer Herman alacsony, vékony és nagyon mozgékony ember. Fiatalabbnak látszik a koránál. Szeret sétálni, a közelmúltig rendszeresen járt horgászni az Ung folyóra. Az interjú felvételekor jelen volt felesége és lánya, és érdeklődéssel hallgatták végig, amit mesélt. Singer Herman beszédstílusa sajátos, gondolatait nagyon pontosan fogalmazza meg, találó szavakat használ. Az emlékek nagyon fölkaparták, de amikor fölajánlottam, hogy folytassuk az interjút máskor, nemet mondott, és befejezte a történetet. 1997-ben adott már interjút a Spielberg Alapítványnak.

Mindkét szülőm családja Kárpátaljáról származik, amely 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchia részét képezte. A hivatalos nyelv a magyar volt, Kárpátalján még ma is sokan beszélnek magyarul. 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia a kárpátaljai területet húsz évre bérbe adta a cseheknek. Antiszemitizmus nem volt az osztrák–magyar közigazgatás alatt sem, de a csehek idejében a zsidókat még ki is emelték, támogatták. Az 1918-as évtől kezdve a zsidók vállalhattak állami tisztségeket, magánvállalkozásba foghattak [A zsidók az emancipációt követően természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt is viselhettek állami hivatalt. Idézzük Karády Viktort: „Paradox módon az állami alkalmazottak aránya különösen magas volt az ortodox vidékeken... Részletesebb vizsgálattal kimutatható, hogy az ortodox megyék állami alkalmazottai főként adminisztratív, hivatalnoki pozíciókat töltöttek be mint a falusi közigazgatás vezetői: Észak- és Kelet-Magyarországon elsősorban olyan falvakban, amelyek zsidó többséggel vagy erős zsidó kisebbséggel rendelkeztek.” Egyébként Karády becslései szerint 1910-ben az ortodox városok zsidó lakosságának 6,3%-a állt állami szolgálatban vagy dolgozott szabad/értelmiségi pályákon (ezen belül pedig 13%-uk állt állami szolgálatban, és 9,4%-a működött tanári és tanítói pályán). (A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910), in Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok, Cserépfalvi, 1997). (Majd csak az 1939. évi IV. tc., az ún. második zsidótörvény idején tiltották ki a zsidókat a köztisztviselői pályákról.) – A szerk.]. A csehek nagyon toleráns, kulturált emberek voltak, abban az időben az antiszemitizmus teljesen megszűnt. A falvakban a zsidók és az őslakók nemzedékeken át egymás mellett éltek, a barátságos, jószomszédi viszony egyik nemzedékről a másikra öröklődött.

Kárpátalja központja Ungvár volt. A második világháborúig ez egy kis kellemes európai városka volt mintegy negyvenezer fős lakossággal [1921-ben Ungvár lakóinak száma alig haladta meg a 20 000 főt, és az 1941. évi népszámlálás szerint is csak 35 200 ember élt a városban. – A szerk.]. Ungvár lakossága soknemzetiségű volt. Éltek ott magyarok, csehek, rutének, zsidók, kis számban oroszok, cigányok. A zsidók Ungvár lakosságának mintegy harmadát képezték. A különböző nemzetiségű emberek Ungváron barátságban éltek egymással, nem volt konfliktus a nemzetiségek között. Ungvár zsidó lakossága főleg, de nem kizárólag iparral és kereskedelemmel foglalkozott. Voltak zsidó orvosok, ügyvédek, tanárok is. Persze a zsidók között sokkal több volt a szegény, mint a jómódú ember. Ungváron volt egy nagyon szép zsinagóga, franciák építették. Ez egy nagy

zsinagóga volt, nagyon szép belülről is, kívülről is. Miután 1945 után Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták, a zsinagógát átépítették, elvitték belőle a zsidó jelképeket, és hangversenytermet rendeztek be benne. Annak idején volt még héder, zsidó iskola. A zsidók Ungvár központjában éltek. 1918-ig, amíg Kárpátalját át nem adták Csehszlovákiának [Csehszlovákiának], Ungvár földszintes épületekkel volt beépítve. A csehek Ungvár központjában egy- és kétemeletes házak építésébe fogtak, kényelmes és tágas lakásokkal, a földszinten, az utcai felőli oldalra pedig üzletek kerültek. A csehek alatt élte Kárpátalja a fénykorát.

Édesapám szülei Kárpátalján születtek és éltek, Turjaremete faluban, a Perecsenyi járásban [*Turjaremete - kisközség volt Ung vm. Bereznai járásában, 1891-ben 1500 rutén, szlovák és német lakossal, 1910-ben (ekkor már a Perecsenyi járáshoz tartozott) 2000 rutén és magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. - A szerk.*]. Nehéz bármit is mondanom Turjaremetéről, csak egyetlenegyszer voltam ott, még gyerekkoromban. Ott születtek a nagyszüleim édesapám ágán az 1860-as években. Én őket sohasem láttam, jóval a születésem előtt meghaltak. A nagypapát Jákobnak hívták, a nagymama nevét nem tudom. Édesapám, Singer Kálmán 1886-ban született. Édesapám rokonai közül csak a húgát ismertem. Ő 1900-ban született. Az utónevére nem emlékszem, a vezetékneve, miután férjhez ment, Klein lett. A lánya ma Izraelben él. Édesapámnak még volt két bátyja, de róluk semmit sem tudok azon kívül, hogy a huszadik század elején mindketten elmentek az Egyesült Államokba. Gyerekkoromban egy ideig édesapám még levelezett velük, aztán megszakadt a levelezés, de nem tudom, miért. Édesapám mesélt nekem egy kicsit a családjáról. Igen szegényen éltek, szűkösen tengődtek. A család vallásos volt, másképpen abban az időben ez nem is lehetett. A gyerekek vallásos nevelésben részesültek. Édesapám és a bátyjai héderben tanultak. Apám szüleinek a házában megtartották a zsidó hagyományokat. A nagypapám a fiaival zsinagógába járt, otthon is imádkozott. Édesapám szüleinek családjában tartották a sábeszt és minden zsidó ünnepet, kóser háztartást vezettek. Minden szigorúan a zsidó hagyományok szerint zajlott. Amikor a gyerekek felnőttek, mesteremberekhez adták őket, hogy kitanuljanak valamilyen mesterséget. Apámat tizenhárom éves korában egy kőfaragóhoz adták, aki sírköveket készített. A taníttatásért nem fizettek, de az első két évben a tanuló ingyen dolgozott. Aztán amikor már mester lett belőle is, ha a mesterénél maradt dolgozni, már kapott pénzt a munkájáért.

Édesanyám családja Nagybereznán élt. Nagyberezna egy nagy falu, negyven kilométerre északra Ungvártól [*Nagyberezna - közigazgatási státusa szerint kisközség volt Ung vm.-ben (szolgabírói székhely, járásbíróság). 1891-ben 1600 rutén, német, magyar és szlovák (29%-uk az izraelita felekezethez tartozott), 1910-ben 2800, 1919-ben 2600 fő lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. - A szerk.*]. Ma már város, a körzet központja. Nagy vásárokat rendeztek ott, még Ungvárról is mentek az emberek Nagybereznára, a vásárba. Magyarok, ukránok [*rutének*] és zsidók éltek ott. Nagyon sok zsidó volt a faluban, mint ahogy a többi kárpátaljai faluban is. A zsidók a faluban jiddisül, magyarul és ukránul [*ruténül*] beszéltek, és nem elkülönülve telepedtek le Nagybereznán, a házaik el voltak szórva a más nemzetiségű falubeliek házai között. Sok házban még padló sem volt, csak döngölt agyagpadló. Háziszőttes szőnyeget terítettek le a földre. Az emberek barátságban éltek, segítettek egymásnak. A nemzetiségnek nem volt jelentősége, az volt a fontos, hogy milyen az ember. A központban volt egy zsinagóga, volt két héder - egy a fiúknak és egy a lányoknak. A zsidók többsége iparral és kereskedelemmel foglalkozott. A falubeli kis boltok a zsidóké voltak. Voltak olyan zsidók is, akik csak földműveléssel foglalkoztak, ezeknek nagy földjük

volt. Minden zsidó hívő volt, olyan, amilyenek egy zsidónak lennie kell, ahogy azt a zsidó törvények előírják. Minden zsidó család kóser háztartást vezetett [lásd: étkezési törvények]. A kásrut törvényeit szigorúan betartották. Például amikor levágnak egy tehenet, egy zsidónak az állat hátsó részét nem szabad elfogyasztania, csak az elülsőt [*A négy lábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse” (ülőideg vagy szökőin), amelyet Jákovnak az angyallal vívott harca nyomán nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az áskénáz országokban nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. (Ráadásul a négy lábú állatok hátsó része a drágább hús, az eleje csontosabb, ezért olcsóbb.)* – A szerk.]. A tehén hátsó részét eladták a falubelieknek. Minden családban külön edény volt a húsos és a tejes dolgoknak. Pészahra is kötelező volt külön étkezészetet tartani.

Édesanyám apját Halegerter Jákobnak, anyját lány korában König Zálinak hívták. Nagybereznán születtek az 1860-as években. Nagypapám iparos volt, nagyanyám háztartásbeli. Az édesanyám szüleit se láttam sohasem. A nagymama 1907-ben halt meg, nagypapa pedig 1914-ben, a születésem után néhány hónappal. Mindketten Nagyberezna zsidó temetőjében lettek eltemetve, zsidó szokás szerint [lásd: temetés; temető]. Édesanyám mesélt róla, hogy a családban volt még néhány lánygyerek, de én csak egy nővérét ismertem édesanyámnak, viszont nem emlékszem a nevére. Édesanyámat Hannának hívták, 1886-ban született. Családja, mint minden zsidó család akkoriban, vallásos család volt, minden zsidó hagyományt követett.

A szüleim sádhen segítségével ismerkedtek össze. Ez volt akkoriban a házastárskeresés általánosan elfogadott módja. 1910-ben házasodtak össze. Hagyományos zsidó esküvőjük volt rabbival, hűpével. Az esküvőt Nagybereznán tartották. A szüleik közül akkor már csak anyám apja élt. Rögtön az esküvő után anyám szüleinek a házába költöztek, édesanyám nővére is ott lakott már a férjével. Anyám nővérének a férje cipész volt. A ház nagy volt, elég volt a hely két családnak is. 1912-ben született a nővérem, Helén. A zsidó neve Haja. Én 1914-ben születtem. Nekem a Henrik nevet adták, a zsidó nevem pedig Cháim. Az öcsém neve Leopold volt, ő 1918-ban született. A zsidó neve Lejb volt.

Később édesapám vett házhelyet édesanyám szüleinek házához közelében, és épített oda egy külön házat a mi családunknak. Ebben a házban laktunk 1944-ig. A házunk nem volt nagy, vályogból épült. A vályogtéglát fölaprított szalma és agyag keverékéből készült, amit négyszögletes formákba tesznek, aztán a napon szárítják meg. Kárpátalján nagyon sok a vályogtéglából készült ház. A házunk átlagos ház volt, olyan, mint a falu legtöbb háza: egy szoba és egy nagy konyha volt benne. A tető szalmából [*nádból?*] készült. A konyhában volt egy nagy kemence, a hátsó fala átnyúlt a szobába. Ezen a kemencén főzött az anyám, télen pedig ez szolgált fűtésre. Fával fűtöttünk. Kárpátalján sok az erdő, a farönkök olcsók voltak, a rőzsét, a levágott gallyat pedig ingyen adták hozzá. A ház körül gyümölcsfák voltak. A ház mögött volt egy nagy udvar, és azon túl kezdődött a kert. Az udvar jobb oldalán volt a baromfió és a fészer. Jóságunk nem volt, de csirkéket anyám mindig tartott. Az udvaron balra volt édesapám műhelye. Édesapám kőfaragó volt, sírköveket készített, föliratokat vésett rájuk. A sírköveket az udvaron tárolta. Ez a munka csak tavasztól őszig tartott, aztán mikor már jöttek az esőzések, apám üvegezőként dolgozott, és képereteket meg fényképereteket csinált. A családban csak az apám dolgozott. Édesanyám

háztartásbeli volt, ez volt a szokás a zsidó családoknál akkoriban. A férjes asszonyok nem dolgoztak. A gyerekeket nevelték, vezették a háztartást.

A szüleim vallásos emberek voltak. Otthon szigorúan kóser háztartást vezettek. Ez nem valami egyszerű dolog, sok mindent kell hozzá tudni. Minden házban volt egy tálcaszerűség – ez egy vesszőből font tálcá szegéllyel. Ha a sajt [sakter] levágta az állatot, és kifolyt a vére, az onnantól még nem számított kóser húsnak. Meg kellett tisztítani a bőrtől és a zsírtól, ráhelyezni a kóserre – ezt a tálcát így is neveztük, és jól megsózni. A kósert ferdén kellett fölállítani, és a sós vér az alája helyezett tányérba folyt. Aztán a húst jól le kellett mosni, és csak ezután lett kóser [*Mások szerint a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és így helyezték a ferde felületre, hogy a vér kifolyjon belőle. Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.*]. A zsidóság az egy bonyolult dolog. Ezeket a szokásokat nemzedékről nemzedékre adták át egymásnak az asszonyok.

Édesanyám nem hordott parókát. A mi falunkban ez nem volt szokás. De a fejét mindig és mindenhol kendővel fedte be. Még otthon sem láttuk soha fedetlen fővel. Egyszerűen öltözködött, ahogy a többi asszony a faluban. Hosszú ujjú blúzt viselt és hosszú fekete szoknyát. Amikor a zsinagógába ment, sötét selyemruhát vett föl, ez volt az egyetlen ünnepi ruhája. Apám is mindig befedte a fejét. Otthon kipát hordott, az utcán pedig széles karimájú fekete kalapot. Hétköznap egyszerű munkaruhát viselt. A zsinagógába járáshoz másik ruhája volt, egy fekete posztóöltöny. Ezt a ruhát csak a zsinagógába vette föl.

Péntek este összegyűlt az egész család. Mindannyian imádkoztunk, aztán édesanyám meggyújtotta a szombati gyertyákat. A gyertyák fölött imádkozott, közben eltakarta a szemét a kezével. Aztán imát [lásd: imádkozás, imádság] mondtunk a kenyérre, a borra, utána kezdődött a közös étkezés. Anyám igyekezett valami finomat főzni. Péntek reggel általában a sajtához küldött a csirkével. Hétköznap mi csirkét nem ettünk. Nem éltünk gazdagon, csak a legszükségesebbre futotta a pénzből. Péntek estétől szombat estéig a zsidók közül senki sem dolgozott. Nemhogy csinálni valamit, de még gyufát gyújtani, a kályhát befűteni is tilos volt [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Péntek reggel anyám elkészítette az ételt sábeszra. Télen sábeszkor a szomszéd ukrán [*rutén*] ember jött át begyújtani a kemencét [lásd: sábesz goj], hogy ne fagyoskodjunk. Lámpát is gyújtott. Akkoriban nem volt áram, petróleumlámpát használtunk. Szombat reggel apám a zsinagógába ment. A nők csak ünnepnapokon mentek a zsinagógába. Amikor az öcsémekkel már nagyobbak voltunk, édesapám magával vitt minket is. Miután visszajöttünk a zsinagógából, apám fölolvastott egy hetiszakaszt [lásd: szidrá] a Tórából. Édesapám arról álmodozott, hogy valamikor saját helye lesz a zsinagógában, mert nem engedhette meg magának, hogy vegyen egyet. Én pedig arra gondoltam, hogyha majd fölnövök, és sok pénzt fogok keresni, ajándékozok majd édesapámnak egy helyet a zsinagógában, hogy Nagyberezna összes zsidója tudja, hogy azt én vettem az apámnak. De sajnos ez az álom nem valósult meg, az élet másként rendelkezett.

Otthon jiddisül beszéltünk. Mindannyian jól tudtunk magyarul. 1918 után, amikor a cseh nyelv lett a hivatalos, a szüleim nemigen tudtak megtanulni csehül, a szomszédokkal továbbra is magyarul beszéltek. De mi, gyerekek hamar elsajátítottuk a cseh nyelvet is. Tudtunk még mindannyian ruszinul is, ez az ukrán nyelv kárpátaljai dialektusa.

Otthon minden zsidó ünnepet megtartottunk. Pészah előtt a szomszédok a mi házunkban gyűltek össze, néhány család számára nálunk készült a macesz. A nők a nagy asztalnál dolgoztak a konyhában, átszitálták a lisztet, összekeverték a tésztát és kinyújtották. Édesapám a kemence mellett ült, ott sütötte ki a maceszt. Én nagyon szerettem mellette ülni. Sok maceszt sütöttünk, mert a családok nagyok voltak, kenyeret enni meg tilos volt a Pészah nyolc napja alatt.

Az ünnepi asztalra kerülő halat magunk fogtuk. Nagybereznán volt egy kis folyó. Régebben nem úgy fogták a halat, mint most. A boltban lehetett kapni valami port, amit a vízbe szórtak, és a hal olyan lett tőle, mint aki részeg, hassal fölfelé fordult. Csak össze kellett szedni. Ez legális volt, a port a boltban lehetett kapni. Emberekre ártalmatlan volt.

Pészah előtt édesanyám nagytakarítást csapott. Az összes bútort elhúztuk a helyéről, minden le lett mosva, le lett tisztítva. Összeszedtük a kenyérdarabokat, még a kenyérmorzsákat is. Libatollal egy papírra söprögettük, és gondosan beletekertük. Aztán a papírt a hámeccal együtt elégettük a kemencében [lásd: homecolás]. A húsvéti étkezészet az egyik Pészah-tól a másikig a padláson tartottuk. Egy évben csak egyszer hoztuk le, Pészah előtt. Édesanyám jó előre elkezdett főzni. Pészah előtt a sajhethnél hosszú sorok álltak, minden háziasszony elküldte a gyereket a sajhethhez csirkével, libákkal. Aztán a baromfiról lenyúzták a bőrt a bőr alatti zsírral együtt, fölvágták, és a zsírt nagy öntöttvas lábasban olvasztották ki. Ilyenkor csak ezzel a zsírral főztek. A gyerekekre bízták, hogy a maceszt egy nagy mozsárban lisztté zúzzák össze. Aztán ezt a lisztet átszitálták, és Pészahra mindent ebből sütöttek. Édesanyám a csirkelevesbe nem a sábeszkor szokásos metéltet főzte bele, hanem maceszdarabokat. Sábeszkor is és az ünnepekkor is mindig volt gefilte fis [töltött hal - lásd: halételek]. Anyám fölfújtat készített, úgy, hogy az összetört maceszt tojással keverte össze. Csirkenyakat főzött, pirított liszttel és hagymával töltött csirkenyakat készített. A maceszlisztből puszedit, lekváros, mazsolás rétest csinált. Pészah első napján reggel elmentünk a zsinagógába, este pedig apám húsvéti szédert vezetett. Az asztalon, a szokásos ünnepi ételeken kívül volt egy tál, amire csípős zöldfűszer, tormagyökér és főtt tojás volt kirakva. Egy tálkában pedig sós víz volt. A zöldfűszert bele kellett mártani a sós vízbe, és úgy megenni [A zöldfűszer keserűfű - torma vagy saláta - volt (lásd: máror), amelyet nem a sós vízbe, hanem az édes hárószetbe mártogatnak. A sós vízbe a tojást mártogatják. Lásd: széder. - A szerk.]. Mi már tudtuk, hogy ilyenkor az őseinkre emlékezünk, akik kivonultak az egyiptomi fogságból. Pészahkor speciális húsvéti bort ittunk, vörös volt és nagyon édes. Az asztalra kis ezüst poharak kerültek minden családtag számára és ezenfölül még egy, Illés prófétának. A széder alatt mindenkinek ki kellett innia négy pohár bort. A gyerekek nem kaptak bort, csak egy egészen kis bort öntöttek a poharukba, és vízzel öntötték föl. Föltettem az apámnak héberül a négy tradicionális kérdést [Általában a legkisebb gyerek teszi fel a négy kérdést, de ez nem háláhá (törvény), hanem minhág (szokás). Pedagógiai jelentősége van, mint ahogy az egész széder célja a gyerekek tanítása, a kivonulás törénet elmesélése, továbbadása generációról generációra. Ha egy családban a legkisebb gyerek nem tud még beszélni, vagy nem fogja még fel amit mond, esetleg a családfő héberül vezeti a szédert, és a legkisebb gyerek még nem tud héberül, kérdezhet a nagyobb is. - A szerk.].

Szukot ünnepén a kertben szukát építettünk, kukoricaszárral fedtük be, és szalagokkal, virágokkal díszítettük föl. Beraktunk a szukába egy asztalt, és a Szukot minden napján kizárólag ebben a szukában étkeztünk, és itt is imádkoztunk.

Ros Hásáná előtt a zsinagógában egy egész hónapon át, egész elul havában, sófárt fújtak a reggeli ima után. Az ünnep előestéjén bocsánatot kellett kérni azoktól, akiket megbántottál, még akkor is, ha akarated ellenére bántottad meg őket. Ros Hásáná ünnepén édesapám fehér ingbe öltözött [kitli], és elment édesanyámmal a zsinagógába. Mindenképpen fehérbe kellett öltözni. Amikor már nagyobbak lettünk, mi is velük mentünk. Édesapámnak volt egy külön imakönyve, ami csak Ros Hásánára és Jom Kipurra szólt. Anyám ünnepi ételt készített, az összes ünnepi zsidó specialitással: csirke, húsleves, gefilte fis. De a hagyományos ünnepi ételeken kívül Ros Hásánákor még szeletekre vágott almát is ettünk, mézbe mártogatva. Édesanyám azt mondta, ezt azért tesszük, hogy a következő év édes legyen [A méz a bibliai idők óta az élet édességét és jóságát jelképezi. A manna is – mely a pusztai vándorlás alatt az égből hullott – édes volt, mint a méz. Eredetileg datolyából készítették, de a posztbiblikus időkben már a méhek által készített mézet tekintik méznek. Bár a méh nem kóser állat, mégis engedélyezik a törvények a méz fogyasztását, mert a méz nem tekinthető a méh testrészének. – A szerk.].

Jom Kipurkor az egész család böjtölt. Még a kisgyerekek is tartották a böjtöt, körülbelül öt éves koruktól [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. – A szerk.]. Jom Kipur előtt otthon kápóreszt csináltunk. Édesanyám és a nővérem fehér csirkét vett a jobb kezébe, az apám és mi, az öcsémmel pedig fehér kakast. El kellett mondani egy imát, aztán pedig lassan forgatni az állatot a fejünk fölött, és közben azt mondani héberül: „Légy te az én vezeklésem!”. Az egész család elment a zsinagógába. Jom Kipurkor az imák nagyon hosszúak voltak. Miután hazatértünk a zsinagógából, mindannyian asztalhoz ültünk. A huszonnégy órás böjt [A Jom Kipur-i böjt 25 órás. – A szerk.] után minden különösen finomnak tűnt.

Vidám ünnep volt a Hanuka és a Purim. Hanukakor a gyerekeknek pénzt – hanuka geltet – és fából készített, színesre festett pörgettyűt [denderli] adtak. Purimra édesanyám háromszögletű mákos és diós süteményt készített – hámántáskát [A hámántáska vagy humentás kelt tésztából készült sült tészta. Négyzetesre vágott, majd félbe hajtott táskácskák, szilvalekvárral vagy cukros mákkal töltve. – A szerk.]. Purimkor szokás volt finomságokat vinni a családtagoknak, ismerősöknek. Ez volt a sláchmónesz. Egy szalvétával letakart tálcára raktak mindenféle finomságot, a gyerekek meg körbevitték a sláchmóneszt a házakba. Purim első reggelén édesapám Eszter könyvéből olvasott föl [lásd: Purim; Megilá].

Nagybereznán két héder volt: egy a fiúknak és egy a lányoknak. A lányok kevesebb tantárgyat tanultak, de azért mindent megtanítottak nekik, amit tudnia kell egy zsidó nőnek, tanultak imádkozni, héberül olvasni. A lányok öt- vagy hatéves korukban kezdtek tanulni a héderben, nem emlékszem pontosan, és egy évig tanultak ott. Mi pedig, fiúk, hároméves korunkban kezdtünk a héderbe járni. A melamednek volt egy segítője, aki az ilyen kisgyerekekkel foglalkozott. A melamed tanított minket, a segítője pedig a gyakorlati dolgokkal törődött: megetette a gyerekeket, kivitte őket a mosdóba és hasonlók. Négyéves korunkban már elkezdtük tanulni a héber ábécét, addig meg hallás után tanultuk a héber szavakat. A héderben jiddissel is foglalkoztunk, megtanultunk írni és olvasni, tanultunk a zsidó történelemről, hagyományokról és vallásról. A héderbe hétéves korunkig jártunk, és akkor kezdődött az oktatás az általános iskolában.

Nagybereznán nem volt zsidó iskola. Mindannyian, a nővérem is és Leopold öcsém is a nyolcosztályos ukrán iskolába jártunk. Koedukált iskola volt, a fiúk és a lányok együtt tanultak. Az

osztályban sok zsidó gyerek volt, és voltak ukránok [rutének] is és magyarok is. A többség már az iskola előtt is ismerte egymást. Semmiféle antiszemita megnyilvánulás nem volt. Megegett, hogy verekedtünk, veszekedtünk, de ennek nem volt nemzetiségi színezete. A barátaim között voltak zsidók is, nem zsidók is. Az iskolában nem tanultam rosszul, és bár nem voltam kitűnő, azért minden tantárgyból elég jól teljesítettem. Amikor betöltöttem a tizenhármát, a szüleim bár micvót csináltak nekem. Ezután már felnőttnek számítottam.

Tizennégy éves koromban befejeztem az iskolát. A szüleimnek azt javasolták, hogy küldjenek Csehszlovákiába, egy ruhagyárba, hogy ott tanuljak két évig. Működött akkor Kárpátalján egy cionista szervezet, amely azzal foglalkozott, hogy tizenéveseket különböző foglalkozásra tanított be, aztán Palesztinába küldte őket [*Föltehetően a Betárról van szó. Betar (Brit Trumpeldor, vagyis „Trumpeldor Szövetség”): a cionizmus jobboldali irányzatát képviselő ifjúsági szervezet, amely Vlagyimir Zsabotinszkij kezdeményezésére alakult 1923-ban. Tömegbázisát a lengyel zsidóság alsó középosztálya alkotta. Három alapelv szerint működött: monizmus (a célok sorában a zsidó állameszme rendelkezik prioritással), a légionizmus (a felfegyverzett önvédelem elve) és a chaluciu (vagyis az ideális „pionir” elve). (Maga a rövidítés egyébként utal Betár városára, ahol Bar Kochba életét vesztette.) – A szerk.]. A ruhagyár ehhez a szervezethez tartozott. A gyár neve Zborovic volt. Nem emlékszem, hogy mi volt a neve a városnak, ahol a gyár volt [Csehszlovákiában (a mai Csehországban) volt egy Zborovice nevű helység – valószínűleg itt volt a gyár. – A szerk.]. Ott velem együtt sok zsidó gyerek volt Nagybereznáról, és voltak gyerekek Kárpátalja más helységeiből is. Voltak lányok is, fiúk is. Egy nagy házban laktunk, egy szobában tíz ember volt. Lent volt az étkezde. Kóser ételeket készítettek nekünk, sábeszre és az ünnepekre ünnepi lakomát rendeztek. Pénteken megtartottuk a sábeszt, szombaton pedig nem dolgoztunk. Az ünnepeket is megrendezték nekünk, minden úgy zajlott, ahogy a zsidó tradíciók szerint kell. Megtanultunk különböző gépeken és a futószalag mellett dolgozni. Ezenkívül még héberül [ivrit] és jiddisül is tanultunk. Két évet töltöttem itt, boldog évek voltak, nagyon tetszett a munka is és az életforma is. Csehszlovákiából 1930-ban jöttem vissza, akkor apám beadott tanulni egy szabóhoz. Három évig tanultam. Persze gyorsabban is ki lehetett tanulni a mesterséget, de akkoriban az volt a szokás, hogy a tanoncok nemcsak tanultak, hanem segítettek is a tulajdonos feleségének a házimunkában. Vizet is kellett hordani, a gyerekekre is kellett vigyázni, amit mondtak, azt megcsinálta az ember.*

Amikor befejeződött a taníttatásom a mesternél, dolgozni kezdtem nála szabóként, pontosabban szabászként. A szüleimnél laktam az öcsémmel együtt. A legjobb barátom egy falubeli fodrász volt, aki ugyanabban az évben született, mint én, és nem volt zsidó. Nagyon jó ember volt. Akkoriban számunkra nem volt jelentősége annak, hogy milyen nemzetiségű valaki, persze ha tisztességes és rendes volt.

1934-ben Helén nővérem férjhez ment. A szüleim igazi zsidó esküvőt rendeztek neki. Volt hüpe, az esküvői ceremóniát a rabbi vezette [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Az esküvő Nagybereznán volt, utána pedig apám vett nekik egy házat Ungváron. A nővéremék Ungvárra költöztek. Felnőtt az öcsém, befejezte az iskolát, és én elkezdtem a szabómesterségre tanítani.

1936-ban sorköteles szolgálatra hívtak be a csehszlovák hadseregbe. A gyalogsághoz lettem beosztva. Hadiszolgálatra képezték minket ki – folyamatos edzéseket, sportfoglalkozásokat tartottak nekünk, és volt elméleti oktatás. Kaszárnyában laktunk, ahol külön szobák voltak, mindegyikben nyolc-tíz ember lakott. Minden szobában voltak ágyak, asztalok, székek, a falon

könyvespolcok. Ruhásszekrények is voltak, mindenkinek jutott egy saját polc a személyes holmija számára. A kaszárnya mellett működött egy könyvtár, és a szabadidőben lehetett olvasni. A hadseregben minden felekezeti katona számára -- legyen az izraelita, katolikus vagy pravoszláv -- megtartották a vallási ünnepeket. A zsidóknak Pészahra maceszt hoztak a zsinagógából, a pravoszlávoknak húsvétra kalácsot sütöttek. A katonák fölkereshették a zsinagógát, a templomot. A kásrutot persze nem tartottuk, kénytelenek voltunk mindent megenni, amit adtak, de a többi dologban sikerült a zsidó szabályokat betartanom. A vallásosságot még támogatták is. Különböző nemzetiségű katonák laktak egy szobában velem. Rajtam kívül volt még egy zsidó a mi szobánkban, voltak csehek, voltak magyarok. De soha nem volt semmiféle konfliktus nemzetiségi alapon. A tisztek nagyon jóindulatúan viszonyultak a fiatal katonákhoz. A hadseregben nem fordult elő, hogy a felettesek visszaéltek volna a hatalmukkal a fiatal katonákkal szemben, kigúnyolták volna őket, mint ahogy azt a mai ukrán hadseregről hallani. Mi mindannyian teljes egészenként éreztük magunkat.

A katonaság után, 1939-ben hazamentem, de akkorra ez már Magyarország volt. 1938-ban Kárpátalja ismét Magyarország fennhatósága alá került [*Ekkor még nem került egész Kárpátalja magyar fennhatóság alá, csak Ungvár és Munkács környéke, amelyek az első bécsi döntéssel kerültek vissza átmenetileg Csehszlovákiától. Kárpátalját 1939 márciusában szállták meg a magyar csapatok. – A szerk.*]. De ez már nem az a Magyarország volt, ahol a szüleim fiatalsága telt el, ez a fasiszta Magyarország volt. Akkor már háború dúlt Lengyelországban, Hitler csapatai elkezdtek megsemmisíteni a lengyel zsidókat. Sok menekült érkezett Lengyelországból. Magyarország a hitleri Németország szövetségesének hirdette ki magát. Megkezdődött a Magyarországon élő zsidók üldözése. Zsidóellenes törvények sorát fogadták el [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A zsidóknak megtiltották, hogy vállalkozásokat, üzleteket birtokoljanak, mindent önként át kellett adniuk nem zsidóknak, máskülönben az állam kobozta el a tulajdonukat. Aztán bevezették a magyar útleveleket. Minden zsidónak be kellett bizonyítania, hogy Magyarország területén született, különben tudom is én, hova telepítették ki [lásd: KEOKH; Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés]. Össze kellett gyűjteni az iratokat, igazolásokat [Az 1939. évi IV. tc. (a második zsidótörvény) rendelkezéseinek értelmében tömegeknek kellett beszerezniük származási irataikat, anyakönyvi kivonataikat, egyéb okiratokat, egyrészt a mentességek igazolása (1-2. §.), másrészt a szavazati jog biztosítása (4. §.) miatt. Ez nem csak a zsidókra vonatkozott, hiszen a zsidó köztisztviselő, állami alkalmazottak elbocsátása (5. §.) miatt mindenkinek igazolnia kellett származását. Ugyanez volt érvényes többek között a szabadfoglalkozásokban dolgozókra, az iparigazolványt kérelmezőkre is. – A szerk.]. Az útleveleket Budapesten, Magyarország fővárosában adták ki. Oda kellett érte utazni, ez drága volt. A zsidóknak nem volt joguk állami tisztségeket betölteniük. Sokkal nehezebb lett az élet.

1941-ben Németország megtámadta a Szovjetuniót. Magyarország Németország szövetséges volt a háborúban, és megkezdődött a magyar hadsereg mozgósítása. 1941-ben elvittek a hadseregbe munkaszolgálatosnak. A munkaszázadot először németek irányították, aztán csak a magyarok maradtak. A frontra küldtek minket, a Szovjetunió területére. Árkokat ástunk a Donnál. A doni frontot magyar tisztek irányították. A magyarok néha rosszabbul viselkedtek, mint a németek. Néhány magyar tiszt rosszabb volt a vadállatnál. Velünk, a munkaszolgálatos katonákkal bármit megtehettek, amit csak akartak, bármilyen munkát adhattak. Nem lehetett német mondani, ha megtagadtad a munkát, akkor helyben lelőttek. Az első munka árokásás volt. Körös-körül mindent

beborított a hó. Az utakat meg kellett tisztítani a hótól, hogy a német hadsereg végig tudjon menni rajta. Emlékszem, hogy 1942 január-februárjában olyan szörnyű tél volt, hogy az emberek a földre estek, és percek alatt megfagytak. Mindegyikünknek adtak egy ásót. Aki eldobta az ásóját, az meghalt, mert miután kiszálltunk a vagonokból, gyalog kellett menni. Olyan fagyos tél volt, és olyan orkánerejű szél fújt, hogy csak az ásókkal lehetett a szél ellen védekezni. Volt egy gyapjúból készült maszkom, amit a nővérem kötött nekem, csak a szemet és az orrot hagyta nyitva rajta, a többi részén mindenhol zárt volt. Munkaszolgálatra csak zsidókat vittek [*Bár a munkaszolgálatosok túlnyomó része zsidó származású volt, a fegyverviselésre alkalmatlanok között voltak nem zsidó származásúak is (jobbára baloldali elemek, a fegyveres szolgálatot vallási okokból megtagadók stb.), de 1940 decemberében a zsidókat szinte kizárólag zsidókból álló munkásszázadokba rakták, és elkülönítették őket a nem zsidó munkaszolgálatosoktól. (Azokat a zsidókat és nem zsidókat pedig, akiket nemzetbiztonsági szempontból veszedelmesnek ítélték, büntető muszra soroztak be.) 1942 tavaszán, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunió elleni háború elhúzódik, és várható volt a 2. magyar hadsereg bevetése is, a honvédelmi miniszter utasításba adta, hogy mozgósítás esetén a behívandók 10%-a zsidó legyen, és hogy a zsidó munkásszázadokat a hadműveleti zónába kell vezényelni. Amikor 1942. április 11-én a 2. magyar hadsereget a frontra küldték, meredeken felszökött a fronton szolgáló muszosok száma. Tízezrével hívtak be zsidókat, elsősorban SAS behívóval, nem pedig korosztályok szerint. – A szerk.]. Nem tudom, hányan maradtunk életben, de biztos, hogy nagyon kevesen. Azt hiszem, körülbelül egy százalék. Ezekben a századokban az emberek nagyon gyorsan meghaltak. Nem csak a munkakörülmények voltak embertelenül nehezek, de amikor árkokat ástunk, az oroszok is egyfolytában lőtték ránk. Fegyverünk nem volt, az ásóval meg nem sokra mész a golyók ellen.*

1942 februárjában szovjet csapatok támadták meg a századunkat. A magyarok szerteszét szaladtak. Nem tudtuk, hol vannak a mi századunkból való katonák és a tisztek. Mi, munkaszolgálatosok kilencen voltunk. Járkáltunk, nem tudtuk, hogy hol vagyunk, és hova kell mennünk. Egy házhoz értünk az erdő szélén, amiben egy konyha volt. Ebben a konyhában főztek ételt a magyar katonáknak. Volt ott néhány ember, és mi fölajánlottuk nekik, hogy a konyhán ételért cserébe dolgozunk. Odavettek minket magukhoz, megbíztak, hogy vágjunk fát, hámozzunk krumplit. A katonáknak a csaták előtt feketekávét, konyakot vagy rumot adtak, hogy fölélénkítsék őket. Nekünk is megengedték néha, hogy kávét vagy rumot igyunk. Sajnos, a munkánknak a konyhán hamar vége szakadt. Egyszer éjszaka a szobába, ahol aludtunk, részeg német tisztek rontottak be. Ezt kiáltották: „Ébresztő, kommunisták!” Valamiért ők azt hitték, hogy minden zsidó kommunista. Mi nem értettük, miről van szó. Megparancsolták, hogy gyorsan öltözzünk föl, vegyük a hátizsákunkat a holminkkal, és menjünk a konyhába. Amikor odamentünk, az élelmezési szakasz vezetője ránk kiabált: „Koszorú zsidók, kommunisták, kiittátok a konyakot és a rumot, ami kell a katonáinknak!” Azt bizony a tisztek itták meg, de minket hibáztattak. A tisztek elkezdtek verni minket. Félttem, hogy be ne törjék a fejemet, összehúztam magam, így az ütések főleg a hátizsák fogta föl. Nekik semmibe sem került volna mindannyiunkat megölni, felelniük ilyesmiért nem kellett. De miután belefáradtak a verésbe, mindannyiunkat kikergettek az udvarra.

Futni nem lehetett, körben nagyon magas hó volt. Sebesülten feküdtünk a havon. Amikor egy kicsit megnyugodtunk, próbáltunk továbbmenni. Kerestük a mieinket, mert nem volt hova mennünk. Oroszul nem tudtunk. Én tudtam ruszinul, ez nem tisztán ukrán nyelv, hanem egy kárpátaljai tájszólás. Így beszéltek a mi falunkban. Végül sikerült megtalálni a magyar hadosztályt, és megint

befogtak minket munkára. A legnehezebb munkákat adták nekünk, de választásunk nem volt. Ha menekülni próbáltál volna, rögtön megölnek, de menekülni úgysem volt hova. Úgyis lelőttek volna, a különbség csak annyiból állt, hogy ki lő le: a magyarok, a németek vagy az oroszok. Arrafelé vonult el az orosz front, harcok folytak.

Egyszer az orosz csapatok támadást indítottak, és éjszaka visszavonulásra kaptunk parancsot. Mi, az a kilenc ember, együtt maradtunk. Úgy döntöttünk, hogy a faluban rejtőzünk el. A falut Osurkinak hívták, legalábbis ezt mondta az a nő, aki elrejtett minket [*Ilyen településnév nem található Ukrajnában. – A szerk.*]. Köröskörül bombáztak. Mindannyian bementek hozzá a házba, én pedig, az udvaron maradtam. Megláttam egy hosszú fonott kosarat, amely a ház ajtaja mellett állt. Belebújtam ebbe a kosárba. Egy idő múlva a ház mellett föltűnt három német katona, akik aknavetőt állítottak föl, és löni kezdtek. Az oroszokat tartóztatták föl, hogy a többiek el tudjanak menekülni. Ez néhány percig tartott. Én közvetlenül mellettük feküdtem. Ők engem persze nem láttak, de én láttam őket a kosár résein keresztül. Aztán elfutottak, az oroszok támadása nagyon határozott volt. Egy kis idő múlva csend lett. A harc továbbvonult, abbamaradt a bombázás és lövöldözés. Én persze nagyon átfagytam, mert a szabadban feküdtem abban a kosárban. Egy kis idővel az után, hogy elmentek a németek, csend lett, és ekkor valami zajt hallottam. Egy síléc surranása volt. Egy fehér álcázó köpenybe öltözött orosz tiszt síléccel ereszkedett le a hegyről, kézi golyószóró volt nála. Földérítő volt. Meglátta a fényt a szobában, és bement. Én még mindig a kosárban feküdtem. Ők már tudtak rólunk, tudták, hogy a magyaroknak vannak zsidó munkaszolgálatosaik. Az orosz tiszt bement a házba, és megkérdezte: „Hányan vannak itt?” Megszámolta, kiküldött minket az utcára, azt mondta, hogy gyorsan menjünk a hátsószögbe, mert a hadszíntér visszatérhet ide, és útba igazított minket, ekkor már én is előbújtam a kosárból. Oroszul beszélt, nem értettünk mindent, de megmutatta nekünk, merre menjünk. Éjjel két óra volt. Elindultunk, de hogy merre menjünk, azt nem tudtuk. A falvakat jártuk egészen reggelig. A front nem tért vissza. De már nagyon szerettünk volna vizet inni, enni valamit. Majdnem minden házat szétlőttek, az épségben maradtakba bementünk, megmelegedtünk, néha adtak nekünk enni. Mentünk, mint a nincstelenek, házról házra, tovább és tovább. Nappal az úton halott embereket találtunk a mi századunkból. Repülőgépről lőtték le őket. Ahogy mentünk, fölöttünk is repülőgépek szálltak. Mivel én nemrég még a csehszlovák hadsereg katonája voltam, tudtam, hogy amikor közeledik a repülőgép, le kell feküdni a földre, és halottnak tettetni magadat. Amikor elrepült, tovább lehetett menni. Azokat, akik ezt nem tudták, rögtön megölték. Hogy német vagy magyar repülőgépek voltak-e, azt nem tudom, de valamelyik a kettő közül, mert más nem lehetett. Nem emlékszem, hány napig mentünk, de nem nagyon sokáig, mert gyalog nem jutsz messzire, pláne nem éhesen. Mindenhol ennivaló után kutattunk. Egyszer tököket találtunk, amit egy pincéből dobtak ki. Tüzet gyújtottunk, megsütöttük, és megettük a tököket. Már majdnem elrohadtak, de mi mégis megettük. Egyszer találtunk egy megfagyott lovat, mindenki darabokat vágott ki magának belőle, és azt ette megsütve. Éjszakára a szétlőtt házakban rejtőzködöttünk el.

Egyszer oroszok raboltak ki minket. Civil emberek voltak, jöttek éjszaka pisztollyal, megnézték, kinek milyen cipője van, kinek van jó ruhája, kényszerítették, hogy vegye le, és cserébe régi dolgokat adtak. Elvették a jó kis kecskebőr mellényemet, amit otthonról hoztam magammal. Még jó, hogy adtak cserébe legalább egy régit.

Végül orosz katonákat találtunk. Beszéltem velük, szerencsére néhányan közülük értettek ukránul, megkérdeztem, nem tudunk-e csinálni valamit nekik, nincs-e szükségük szabóra. Hoztak nekünk

javítanivaló ruhát, fehérneműt. Enni adtak, és amikor eljöttünk tőlük, adtak egy hátizsáknyi kétszersültet. Aztán megint csak mentünk, fogalmunk sem volt, hogy hova megyünk. Számunkra ez egy idegen ország volt. Útközben tifuszosak lettünk, az egyik faluban az emberek megmutatták nekünk a kórházat. A kórház, amelyben a tifuszos betegek feküdtek, az iskolaépületben volt elhelyezve. Onnan minden nap úgy vitték ki a halott embereket, mint a farönköket. A betegek a koszban feküdtek a szalmán. Nagyon sok tetű volt. Az embereket reggelre halálra ették a tetvek. Én nem tudom, honnan volt erőm hozzá, de éjszakánként nem aludtam, hanem a ruhámat tisztogattam a tetvektől. Nem volt más megoldás. Ez mentett meg. Nem volt ott étel, nem volt víz, havat olvasztottak, és azt ittuk. Az emberek – én is – annyira legyöngültek, hogy nem tudtak járni, négykézláb is csak nagy erőfeszítéssel sikerült. Még a falakba sem tudtak kapaszkodni. Nekem és két ezredtársamnak valahogy sikerült túlélünk. Aztán orosz tisztek és civilek jöttek. Voltak köztük orvosok is. Az egyik orvos megkérdezte tőlem, hogy hová valósi vagyok. Megmondtam neki, hogy Ungvárról jöttem. Kiderült, hogy ő is Ungvárról származik, az 1920-as években ment ki a Szovjetunióba. Kérdegetni kezdett, én feleltem. Megnézte, hogy kit lehet még megmenteni. Azokat az embereket, akiknek még volt némi esélyük a túlélésre, kivitték onnan, és külön helyezték el. A többiek helyben meghaltak.

Miután meggyógyultunk, továbbmentünk. Megfürödhettünk a fürdőben, valamennyire letisztálkodhattunk. Aztán Uszmanyba vittek minket [*Moszkvától kb. 400 km, délkeletre. – A szerk.*]. Ott egy hadifogolytábor volt. Voltak ott németek, olaszok, románok, törökök, mindenféle katona volt ott. Azt, aki megadta magát, odavitték a frontról. Sok olyan német katona volt ott, aki megadta magát. Odavitték őket, levetkőztették meztelenre, úgy, ahogy egyébként engem is, átkutatták, aztán megengedték, hogy fölöltözzenek. Ez egy elosztó tábor volt, ahol átkutatták, szortírozták, ellátták és továbbküldték a foglyokat. Én mindig azt kerestem, hogy mivel tudnám elfoglalni magam. Sok rongyos ember volt ott. Mondtam, hogy tudok ruhát javítani. Volt mivel varnom, mert tűt hoztam magammal. Voltak egyéb apróságaim is. Az ollómat elvették a motozáskor, bár az olló számomra nem fegyver volt, hanem munkaeszköz. Ollót aztán szereztem. Először a foglyokat szolgáltam ki. A munkámért cserébe ételt adtak nekem. Aztán nyitottam egy műhelyt ebben a lágerben. Az orosz hadsereg alá tartozott egy, a front ellátását biztosító raktár, ott volt a műhelynél. Az olaszok oda jártak ételt lopni, ők különösen éhesek voltak. Azokat, akiket elkaptak, helyben lelőtték, ezt én nem egyszer láttam. Aztán a műhelyem mellett nyitottak még egy műhelyt, egy cipésműhelyt. Kerestek a foglyok között mestereket. Én elég régen voltam már ebben a lágerben, és egész otthonosan mozogtam. Mindig újabb és újabb emberek érkeztek. Egyszer egy vagon SS-est hoztak. Köztük volt a barátom, Schwarz, a mi munkaszolgálatos századunkból [*A Centropa Nyikolaj Svarccal is készített interjút. – A szerk.*]. A németekkel együtt rejtőzött el egy házban egy nőnél, amíg meg nem találták. Odavettem magamhoz a műhelybe. Elég sokat voltunk ebben a lágerben, aztán Uszmanyból Voronyezsbe küldtek minket. Voronyezsben először is a fürdőbe vittek minket. Már sokkal jobban éreztük magunkat, mint előtte. A ruhánkat fertőtlenítették, és visszaadták. Az is egy nagyon nagy láger volt. Ott is voltak németek is, olaszok is, románok is, magyarok is. Óriási fabarakokban laktunk. A barakkban a fal mellett végig fapircsek húzódtak két sorban. Elég jól etettek minket. A lágerbe folyamatosan érkeztek amerikai küldemények, lencsét küldtek csirkehússal. Amerika egy nemzetközi megállapodás értelmében élelmiszer-szállítmányt küldött a foglyoknak. A voronyezsi fogságban már nagyon jó volt ahhoz képest, hogy mi volt előtte. Ott már elég jó ételt adtak, volt mosakodási lehetőség. A lágerben voltak zsidók, de a zsidó hagyományokat nem követték. Természetesen disznóhúst nem

ettünk, de ez volt az egyetlen dolog, amit tehettünk. Ez egy másik világ volt, és mi el voltunk szakítva a megszokott valóságtól. Én ott is nyitottam egy varróműhelyt, de ez már egy igazi, jó műhely volt. A voronyezsi műhelyben új dolgokat is varrtunk: egyenruhát az orosz tiszteknek, női ruhát, emellett ruhák javításával is foglalkoztunk. A varróműhelyben nagyon jó német szakemberek dolgoztak. Az igazat megvallva, tanultam tőlük egy s mást. Azóta is őrzöm a följegyzéseimet, amiket ott készítettem, egy ábrával teli albumot, mindenféle szabásmintát. A műhelyem közvetlenül a parancsnokság mellett volt, a lágert területén kívül. A parancsnok, egy ezredes fent lakott, és lent volt a cipész- és a varróműhely. Ott laktunk mi ketten, Schwarzcal a mi munkaszázadunkból. Én varrtam, ő cipészkedett. A lágertben nem sokáig laktam, hamarosan fölszabadítottak az őrkíséret alól. Adtak egy fényképes igazolványt, és azzal szabadon mozoghattam a lágert területén és környékén. Én és Schwarz a parancsnokság épületében laktunk, a munkánkért ételt kaptunk cserébe. Nagyon sok volt ott a poloska, nem hagytak minket aludni. Az ágy lábát nedves rongyokkal tekertük körbe, hogy a poloskák ne tudjanak fölmászni lentről. De azok olyan gonoszak, hogy fölmásztak a plafonra, és onnan vetették ránk magukat. Azért valahogyan túléltek. Én minden reggel elmentem a lágertbe, összeszedtem az embereket, akik a varrodában dolgoztak, huszonöt-harminc embert. Szökni nem készültek, nem lett volna hova menniük. A helyi lakosság fasisztának tartotta őket, és aligha segített volna nekik. Minden nap a műhelyben dolgoztak, este pedig visszakísértem őket a lágertbe.

A lágertben tartózkodásom alatt ismerkedtem meg a jövődöbeli feleségemmel, 1945-ben. Ez már akkor volt, amikor fölszabadítottak az őrkíséret alól. A parancsnoksággal szemben, ahol laktunk, az utca túloldalán állt egy ház. Az ablakban gyakran láttam egy lányt. Egy nagy család élt ott. Schwarzcal gyakran néztük őket az ablakon keresztül. Számunkra ez a látvány a békebeli élet egy kis darabját jelentette, otthoni emlékeket idézett föl. Lent egy kis patak folyt, volt ott egy kút, oda jártak az emberek vízért. Mi fürödni jártunk a patakhoz, és gyakran láttuk ezt a lányt, vödrökkel jött a kúthoz. Valahogyan összeszedtem a bátorságomat, hogy megszólítsam. Német egyenruhában voltam, a németek adták cserébe azért, hogy varrtam nekik. Ezek a németek nem is tudták rólam, hogy zsidó vagyok, mert jól beszéltem németül, és akkor már oroszul is kiválóan tudtam. Beszéltem a lánnyal, és megkértem, hogy találkozzon velem este. Nagyon hiányzott nekem az emberi közeledés. Félttem, hogy nemet mond, hiszen nem tudta, hogy ki vagyok. De beleegyezett. Este találkoztunk. Kiválasztottam egy helyet, ahol senki sem láthatott, mert a foglyoknak tilos volt este az utcára menniük. Egy kicsit sétáltunk, beszélgettünk. Ez ünnep volt számomra. Ezután minden nap találkoztunk. Hoztam neki az ételből, amit a lágertben adtak. A lányt Szofija Belinszkajának hívták. Nem tudtam, miféle, azt gondoltam, hogy cigány. Külsőleg egy cigány lányra hasonlított. Egyszer megemlítette, hogy az anyja próbálja lebeszélni arról, hogy találkozzon velem, azt mondja, hogy én német vagyok, és megölöm őt. Elmondta, hogy zsidó. Én meg mondtam neki, hogy én is zsidó vagyok. Az anyja nem hitte el, azt mondta, hogy a hadifogolytáborban csak németek vannak. Elkezdtem följárni hozzájuk. Csak esténként lehetett, amikor senki sem látta. Szofija családja nagy volt, a hét gyerek közül Szofija volt a legidősebb. 1924-ben született. Az anyja háztartásbeli volt, az apjuk nem lakott velük, más családja volt. Próbáltam segíteni a családnak. A műhelyben fehér anyagból köpenyeket varrtunk, az anyagot tekercsekben kaptuk. Minden este betekertem magam ezzel az anyaggal, és így mentem hozzájuk. Szofija anyja a piacon eladta az anyagot, és ennivalót vett belőle a családnak. Egyszer meghívott ebédre. Aztán rájöttem, hogy beszélni akart velem, megtudni, hogy beszélem-e a zsidó nyelvet. Beszélgettünk, és a beszélgetés végére meggyőződött arról, hogy én jobban beszélek jiddisül, mint

ő. Ezután már nem tartott tőlem, én meg minden este elmentem hozzájuk vendégségbe. Schwarz barátom is találkozgatott egy helyi, voronyezsi lánnyal.

1945 májusában megtudtuk, hogy vége a háborúnak. Nagy öröm volt ez nekünk. Az utcán ismeretlen emberek ölelkeztek, csókolgatták egymást, gratuláltak egymásnak. Reméltem, hogy nemsokára haza tudok menni. A családom sorsáról semmit sem tudtam. Szofijával elhatároztuk, hogy összeházasodunk, de úgy döntöttünk, hogy akkorra halasztjuk az esküvőt, amikor megérkezünk az én házamba, mert az én családommal szerettünk volna ünnepelni. Megkértem a lágerparancsnokot, Ptasinszkijt, aki szintén zsidó volt, tudja meg, mi zajlik itt, Kárpátalján, van-e még valaki ott a zsidók közül. Ptasinszkij hivatalos úton megkérdezte, és azt a választ kapta, hogy a családomból senki sem él. Minden zsidót elvittek a németek Auschwitzba, mindet megölték [*Nem a németek „vitték el” a zsidókat Auschwitzba. A deportálást a magyar hatóságok hajtották végre. Lásd: Ungvár. – A szerk.*].

Amikor fölszabadítottak minket a lágerből, mindenkit megkérdeztek, hol akar élni. Bármely országot megnevezhettem, oda vittek volna. De én haza akartam jönni Kárpátaljára, bár már tudtam, hogy senki sem vár. 1942 elejétől 1946 szeptemberéig voltam fogságban. Szeptemberben megszereztem a megfelelő utazási okmányokat, és hazautaztam. 1945-ben, miután befejeződött a második világháború, Kárpátalja szovjet lett, de ez engem nem riasztott el. Emlékeztem rá, hogy a szovjet hadsereg szabadított föl minket a fasisztáktól. Reméltem, hogy hazajövök, és talállok valakit a családomból. Először egyedül jöttem. Elő akartam készíteni mindent, mire a jövőőbelim megérkezik. Nagybereznára utaztam, és a szomszédok megerősítették, hogy a németek az egész családomat elvitték 1944-ben az auschwitzi koncentrációs táborba, és senki sem tért vissza közülük. Elmentem Ungvárra. Iratokat kellett szereznem, de nem sikerült. A nővérem házában idegenek laktak. A nővérem is és a családja is meghalt a koncentrációs táborban. Én egy távoli rokonomhoz költöztem, és elkezdtem intézkedni, hogy visszaadják a nővérem házat. Ungváron lakott az unokatestvérem ismerőse, egy ügyvéd, aki a bíróságon vitte az ügyemet. Nagybereznán végre kaptam egy papírt, ami igazolta a személyemet, és ezzel kaphattam igazolványt. A bíróságon sikeresen végződött a perem, visszaadták a házat. Akkor elutaztam Voronyezsbe Szofijáért, és együtt tértünk vissza Ungvárra. Rögtön összeházasodtunk, ahogy megérkeztünk Ungvárra. Zsidó esküvőnk nem volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Egyszerűen bejegyeztettük a házasságot a kerületi anyakönyvi hivatalban. Máig ebben a házban lakunk. Amikor az 1950-es évek elején elkezdtük följújtani a házat, és lecseréltük a rothadó deszkapadlót, egy ajándék várt rám a nővéremtől. Amikor az egész családdal együtt elvitték őt a koncentrációs táborba, nyilván nem akarta elől hagyni a fényképeket, és elrejtett egy fényképekkel teli borítékot a padló alá. Ott találtunk rá a följújtás alatt. Számomra ez nagy öröm volt, hiszen egyetlen fényképem sem maradt a családomról.

Egy varrodában helyezkedtem el, a város központjában. A háború után az emberek kevés új dolgot varrattak, főleg a régi ruhát javíttatták. Csak én dolgoztam, a feleségem otthon volt. 1947-ben született az első gyerekünk, egy fiú, akit az apám tiszteletére Kálmánnak neveztünk el. 1949-ben született a lányom, akit Jelenának neveztünk el a nővérem, Helén tiszteletére. A lányom zsidó neve Haja. Nagyon sokat kellett dolgoznom, hogy eltartsam a családot. Azok nagyon nehéz idők voltak, éhínség volt.

Egy idő után a varrodánkból nagy műhely lett. Ott dolgoztam szabásként huszonöt éven keresztül. Először brigádvezető voltam. A munka menete a következő volt: én kiszabtam az anyagot, odaadtam egy varrónőnek, aki megcsinálta a kabátot, az öltönyt az elejétől a végéig. Én csak ellenőriztem a munkáját, és kész. De amikor az egyedi varrásról áttértünk a műveletmegosztásos módszerre, elmentem onnan. Szerintem az nem munka, hogy az egyik csinálja az egyik műveletet, a másik a másikat, és így nyolc ember dolgozik egy dolgon. Ez a minőség rovására megy. Próbáltak rábeszélni, hogy maradjak, de én nem akartam ebben a rendszerben dolgozni. Átmentem egy másik műhelybe, ahol egy ismerősöm dolgozott. Ott csodálatos munka folyt, a ruhadarabokat az elejétől a végéig az ember maga varrta, mindössze egyetlenegy próbával. Ha nagyon pontosan készíti el az ember a szabásmintát, akkor megesik, hogy még próba sem kell. Nagyon sok kuncsaft volt. Olyan jól dolgoztunk, hogy a kuncsaftok mindig igyekeztek valahogyan megköszönni, többet fizetni, mint amennyi járt. Mindenki elégedett volt az új ruhájával, és újra eljött hozzánk. Nyugdíjba csak hetvenéves korom után mentem. Mikor végleg otthagytam a munkát a szalonban, tovább dolgoztam otthon. Nagyon sok kuncsaftom volt. A boltokban nem lehetett jó ruhát kapni, minden hiánycikk volt, ezért az emberek nagyon sokat varrattak. Akkoriban nagyon jól kerestem, semmiben sem szenvedtünk hiányt. Szabadidőm majdhogynem nem is maradt. De azért igyekeztem teremteni valamennyi időt, hogy a családommal töltssem, hogy sétáljunk, moziba menjünk.

Amikor visszajöttem Kárpátaljára, már voltak antiszemita megnyilvánulások. A háború alatt az embereket a közös balsors kötötte össze. A fronton az embereknek más mércéjük volt. A háború utáni első időkben meg olyan nehéz volt az élet, hogy mindenki el volt foglalva a saját problémáival, és nem nagyon törődött a másik ember nemzetiségével. De aztán az antiszemitizmus teljes erővel megjelent. Azt hiszem, ebben közrejátszott az, hogy a háború után Kárpátaljára sok ember jött ide a Szovjetunióból [Azaz: a Szovjetunió egyéb részeiből. – A szerk.]. Sokan közülük antiszemiták voltak. Antiszemitizmus mindig volt, és azóta is van, a közlekedési eszközökön lehet hallani effélét, hogy „Zsidók, takarodjatok Izraelbe”. Nem lehet azt mondani, hogy az állam most üldöznék a zsidókat. Most már ilyen nincs, de korábban volt. Viszont a mindennapok szintjén néha előjön ilyesmi. Mi már hozzászoktunk az antiszemitizmushoz, bár személyesen én és a családom magunkon ezt sohasem tapasztaltuk, velem mindig rendesen viselkedtek, a megrendelőim a legkülönbözőbb nemzetiségűek közül kerültek ki, és a hálálkodó szavaikon kívül sosem hallottam tőlük semmi mást.

Az 1953 elején zajló orvosper engem nem érintett. De meglepett, hogy sokan őszintén elhitték ezt a nyilvánvaló hazugságot. Egyébként a politika engem sohasem érdekelt. Ezek a politikáról szóló beszélgetések azoknak valók, akiknek nincs más dolguk. 1953 márciusában meghalt Sztálin. Itt, Ungváron kevesen siratták meg, szinte csak a Szovjetunióból áttelepülők. Nekem az ő halála nem okozott nagy bánatot, de az igazat megvallva, én is, mint valószínűleg mindenki, elgondolkoztam akkor azon, hogy mi lesz ezután. Emlékszem, ahogyan a huszadik pártkongresszuson Hruscsov Sztálin büntetteiről beszélt [lásd: az SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson]. Engem sohasem érdekelt a politika, de sok ismerősöm akkoriban nagyot csalódott, hogy Sztálin nem is volt a népek atyja, ahogy a propaganda nevezte, inkább a népek elnyomója. Sokan ezt nem is hitték el. Arra számítottunk, hogy a huszadik kongresszus után valami jobbra fordul, de a változások nem voltak túl jelentősek. Mi Kárpátalján több különböző uralom alatt éltünk. A dolgozó embert, aki a saját keze munkájából él, nem nagyon érdekli, milyen hatalom van

az országában. Csak annyit kíván, hogy ez a hatalom ne zavarja az életét, hogy legyen munkája, amiből el tudja tartani a családját.

1948-ban megalakult Izrael. Természetesen örültem, hogy saját államunk van. De hát Palesztina már régóta létezett mint zsidó állam. Már a születésem előtt is vándoroltak oda zsidók, hogy a munkájukkal erősítsék és építsék Palesztinát. Így ezt én inkább úgy fogtam föl, mint névváltozást.

A feleségemmel igyekeztünk, amennyire ez lehetséges volt, betartani a zsidó hagyományokat, megünnepelni a zsidó ünnepeket. Követtük a kásrutot [lásd: étkezési törvények; kóser háztartás], főleg az első időkben, amikor még szabadon lehetett élelmiszert kapni. Nem messze tőlünk lakott egy zsidó asszony a családjával, és péntekenként a feleségem velem együtt készítette el az ételt sábeszre, mert sábeszkor semmit sem lehetett főzni, még a tüzet sem volt szabad begyújtani [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Péntek este a családdal együtt ünnepeltük a sábeszt, minden a hagyomány szerint zajlott. Mindannyian imádkoztunk, a feleségem gyertyát gyújtott. De arra, hogy szombaton ne dolgozzak, nem volt lehetőségem. A szovjethatalom alatt a szombat munkanap volt. Ha el tudtam menni szombaton a munkahelyemről, akkor elmentem. De én brigádvezető voltam, nem hagyhattam ott csapat-papot.

Otthon a feleségemmel oroszul beszélünk, mert ő rosszul beszélte a zsidó nyelvet. Nekem nem volt annyira fontos, hogy megtanulja a zsidó nyelvet, inkább az volt a fontos, hogy megértsük egymást. Otthon minden zsidó ünnepet megünnepeltünk. Az 1950-es évek elejéig Ungváron működött egy zsinagóga. Oda jártunk a feleségemmel. Volt fent egy erkély kifejezetten nők számára [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak közé, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. De kicsi gyerekeink voltak, és a feleségemnek nehéz volt elszakadnia otthonról, hogy szombatonként eljőjön velem a zsinagógába. Aztán amikor a zsinagógát bezárták, és hangversenyteremmé alakították át, Ungváron nyitottak egy imaházat. Oda már csak a férfiak jártak. Jom Kipur alatt a feleségemmel mindig böjtöltünk. Most is, a korunk ellenére, tartjuk a böjtöt. A Pészahot is a hagyomány szerint ünnepeltük meg. Most is megvan a húsvéti étkezés, a poharaktól az asztali terítéken át a lábasokig, edényekig. Pészahkor a szédert én vezetem. Amikor a fiam már egy kicsit nagyobb lett, megtanítottam neki a hagyományos húsvéti kérdések héber szövegét, melyeket a fiú tesz föl apjának a széder alatt [lásd: má nistáná]. Otthon minden ünnepet megtartottunk, és én elmeséltem a gyerekeknek, hogy melyik ünnepnek mi a jelentősége, és hogyan kell megtartani őket. Én és a feleségem zsidónak neveltük a gyerekeket. Tudták, hogy ők zsidók, és ezt nem titkolták, pedig sokan voltak, akik eltitkolták a zsidóságukat azokban a nehéz időkben. A szovjet ünnepeket otthon nem ünnepeltük meg, számomra ezek a Győzelem Napja, május kilencedike kivételével mind szokatlan és jelentés nélküli ünnepek voltak [1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. A Szovjetunióban ez a nap lett a Győzelem Napja, amit évente a moszkvai Vörös téren, a legfőbb párt- és állami vezetők előtt vezényelt díszszemlével ünnepeltek meg. – A szerk.]. Amikor a gyerekek megnőttek, és már iskolába jártak, a feleségemmel elmentünk az iskolába az ünnepélyekre, melyeket a szovjet ünnepnapokon rendeztek, és ahol a gyerekek fölléptek a szülők előtt, de számunkra ezek nem voltak ünnepek, csak szabadnapok, amikor együtt lehetett a család. Otthon minden családtag születésnapját megünnepeltük. Barátok, rokonok jöttek hozzánk.

Majdnem minden barátunk zsidó volt. Én nem a nemzetisége alapján ítélek meg egy embert, de valahogy így alakult. Én nagyon szeretem a hosszú sétákat, szeretek sokat gyalogolni, és a feleségemmel és a gyerekeimmel gyakran mentünk sétálni. Szabadidőmben a kedvenc foglalatosságom a horgászás volt. Csak az utóbbi néhány évben nem járok már a barátaimmal horgászni, korábban hétvégén egy egész napot el tudtam tölteni a folyónál.

Amikor a gyerekek nagyobbak lettek, a feleségem elhelyezkedett az ungvári alkatrészgárban, az Uzsgorodpriborban. Harminc évet ledolgozott ott, bejárva a tanulótlól a brigádvezetőig vezető utat. A feleségem nem azért dolgozott, mert szűkölködtünk volna, eleget kerestem én. Egyszerűen emberek között szeretett volna lenni, és a nyugdíjra is jó előre gondolt.

A gyerekek iskolába jártak. A fiam gyerekkorában nagyon szerette a zenét, és hegedülni tanult. Aztán abbahagyta a zenélést. A lányomat is taníttattuk zongorázni, de az sem sikerült. Az iskola elvégzése után a fiam fényképészetet tanult, aztán fényképészként dolgozott. Egy jóra való ungvári zsidó lányt vett el feleségül, a fiuk, Dimitrij 1982-ben született. 1996-ban a fiam a családjával együtt kivándorolt Izraelbe. Először a fia utazott ki, amikor gyerekeket toboroztak, hogy izraeli iskolákban tanuljanak. Aztán a fiam és a menyem kimentek, hogy megnézzék, hogy van Dimitrij, és ott ragadtak. A fiam sofőr. Az unokám befejezte az iskolát, jelenleg katona. Miután leszolgált, jelentkezni fog egyetemre.

Jelena lányom az iskola befejezése után az Uzsgorodpribor alkatrészgárban helyezkedett el, ugyanott, ahol a feleségem is dolgozott. Egy ungvári zsidóhoz ment feleségül, Goldman lett a vezetékneve. 1976-ban született a fiuk, Edvárd. Az unokám befejezte az iskolát, és elutazott Izraelbe egy fiatalok számára létrehozott programmal. Azóta Izraelben él, dolgozik. Ott házasodott meg, van egy nyolcesztendő unokám, Danielnek hívják. Jelena ledolgozott huszonkét évet a gyárban, mindaddig ott volt, amíg a gyár a peresztrojka idején meg nem szűnt. Azóta a Heszedünkben dolgozik. Először időseknek hordta ki az ebédet, most beteglátogató nővér.

Amikor az 1970-es években elkezdődött a zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe, sok barátunk és rokonunk odaköltözött [Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszöllősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.]. Mi a feleségemmel mellettük álltunk, segítettünk nekik, amiben csak tudtunk. De mi magunk nem készültünk elmenni. Izraeli viszonyok között én már túl öregnek számítottam ahhoz, hogy dolgozzak, de otthon ülni és nyugdíjból élni nekem még nem akaródzott. Dolgozni akartam, a munka örömet szerzett nekem.

A peresztrojkat, amit Gorbacsov kezdett el az 1980-as években, úgy fogadtam, mint egy szükséges, jó dolgot [lásd: gorbacsovi politika]. Végre azok az emberek, akik akartak és tudtak dolgozni, lehetőséget kaptak arra, hogy a munkájukkal foglalkozzanak, anélkül, hogy félnének valakitől. A Szovjetunió történetében először, legális lett a magánvállalkozás. Persze azelőtt is létezett a dolog, de ha az emberre rábizonyították, hogy magának dolgozik, és nem az állam hasznára, akkor ez általában bírósággal, börtönnel végződött [A saját zsebre dolgozást hívták magyarul „fusizásnak”. Lényegében ugyanaz zajlott a szocialista országokban mindenhol. Lásd: fusizás. – A szerk.]. A peresztrojka után ezt nyíltan meg lehetett tenni. Ezenkívül csökkent az antiszemitizmus is. Az állam részéről is csökkent az antiszemitizmus, és a hétköznapi életben is kevesebb lett. Abban az időben rendeződött a viszony Izraellel. És egyáltalán, akkor kaptak a szovjet emberek lehetőséget először arra, hogy más országokba utazzanak, meglátogassák a

családtagjaikat és a barátait, meghívják őket magukhoz. És még valami: abban az időben kezdtek megjelenni a hivatalos zsidó szervezetek, emlékezni kezdtek a zsidó írókra, zenészekre. Korábban hivatalos szövegben egyáltalán nem használták a „zsidó” szót. Ha a második világháború alatt elhunyt szovjet állampolgárokról beszéltek, a zsidókat „szovjet embereknek” nevezték, amikor a harcolókat sorolták, azt mondták: „oroszok, ukránok, beloruszok és a Szovjetunió más nemzetiségű állampolgárai.” Itt meg elkezdtek beszélni a Szovjetunió hőseiként számon tartott zsidókról, a zsidó tudósokról, elkezdték kimondani a zsidó szót is a többi nemzetiség között.

A peresztrojkának köszönhetően én is ellátogattam Izraelbe, 1997-ben, hogy meglátogassam a fiamat és a családját, az unokámat, megnézzem a dédunokámat. A korom ellenére sokfelé jártam, sokat láttam. Csodálatos ország, mi mást is mondhatnék! Nagy kár, hogy nincs ott béke. Nekem nagyon jó volt látni, hogy az izraeliek mennyire szeretik az országukat, milyen patriotizmus jellemzi a fiatalokat. A lányom is járt Izraelben, meglátogatta a családját. Valószínűleg jobb lenne neki Izraelben élni, a fia és az unokája közelében. De ő jó és szerető lányunk, és megérti, hogy a feleségem és én nemigen tudnánk meglenni nélküle.

1993-ban szétesett a Szovjetunió, és Ukrajna független lett [*Mindez 1991-ben történt. – A szerk.*]. Azóta megkezdődött a zsidóság újjászületése Ukrajnában. Korábban sok zsidó teljesen eltávolodott a zsidóságtól. Gyakran megesett, hogy az imaházban tíz embernél kevesebb gyűlt össze a minjához, és szét kellett széledni anélkül, hogy az imát megtartottuk volna. Most sokan azok közül, akik korábban nem ismerték el magukat zsidónak, járnak a zsinagógába a gyerekeikkel együtt, szóval visszatértek a zsidósághoz. Minden szombaton elmegyek a zsinagógába. Különösen öröndetes, hogy nő a zsidó fiatalság száma, ezek a fiatalok valóban zsidónak érzik magukat. A zsinagógába mindig nagyon sok fiatal jön el. Ungváron működik egy zsidó iskola is. 1999-ben létrehozták Ungváron a Heszedet. Ez nagy dolog mindannyiunk számára – a gyerekeknek is, az öregeknek is. A Heszedben sokféle klub és szakkör működik a fiataloknak, ahol azon túl, hogy a zsidó tradíciók, szokások felé fordulhatnak, jiddisül és a héberül tanulnak, külföldi nyelvtanulást is vesznek, és a számítógép használatával is megismerkednek. Felnőttek és gyerekek számára egyaránt van kórus és tánctanfolyam. A Heszedben megünnepeljük a sábeszt és a zsidó ünnepeket. Azon túl, hogy a Heszed lelki támasz és találkozóhely, sok öregembernek lehetőséget ad a fizikai túlélésre. Az embereknek élelmiszerrel, gyógyszerekkel segítenek, az időseknek házhoz viszik az ebédet. Ez nagyon nagy segítség az embereknek a mi nehéz időnkben.